

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

Reminiscències de les investigacions d'en Ramón Valdés

Ignasi Terrades – Universitat de Barcelona

No vaig tenir la sort d'haver estudiat amb en Ramón Valdés. Des que el vaig conèixer però, per com em va parlar d'uns quants temes antropològics, em va fer interessar aviat per la seva recerca. Una recerca que s'enfrontava amb gran honestedat intel·lectual a qüestions fonamentals de l'Antropologia. En les nostres trobades gairebé sempre parlàvem d'alguna qüestió fundacional de l'Antropologia. Parlant des del record voldria destacar alguns aspectes per a mi cabdals del seu llegat com a investigador perseverant.

La tesi doctoral d'en Ramón Valdés (Salamanca, 1971) és una obra oberta de gran abast teòric i metodològic. Entenent ben bé en què consisteix aquesta obertura, que fou sempre característica de la seva recerca, podem entendre millor la seva peculiar manera de transmetre el coneixement. En Ramón es va enfrontar ben aviat a qüestions molt fonamentals de l'Antropologia i la Filosofia de l'Antropologia. Qüestions que va optar per deixar obertes en varis aspectes. No per inseguretat, o mera dubitació, sinó pel descobriment –i exposició responsable- d'unes probabilitats d'explicació i interpretació que no es poden formular com a conclusions de caràcter mínimament general. Veiem perquè.

Per exemple, un dels temes de la seva tesi és la figura del "Rei-Deu" o monarca divinitzat. Valdés discuteix com aquesta figura té varies construccions: primer, a partir d'una interpretació d'un cas amb poca informació (el paradigma és el *Rex Nemorensis* de Frazer a la *Branca daurada*); després, a partir de la generalització que es fa d'aquest cas, i així s'aplica a d'altres; encara també a partir d'un cas més informat (en una etnografia africana per exemple) però que es vol adaptar al més exitós de Frazer; i finalment a partir de casos anàlegs al de Frazer però interpretats d'acord amb altres tipus de construccions... I a més, Valdés ens recorda que ell no pretén demostrar la falsedat absoluta de cadascuna d'aquestes interpretacions, sinó

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

criticar el conferiment d'univocitat i validesa explicativa a allò que només ho té hipotèticament. Perquè, d'una banda la etnografia més ben informada pot donar aquesta validesa per a un cas, però això no descarta que les intuïcions per altres casos puguin finalment ésser vàlides per a només alguns d'aquests, i sense una etnografia ben informada no es poden tractar com si realment ho fossin. Evidentment aquesta possibilitat resulta inviable per a la majoria de societats històriques. I més concretament, l'Antiguitat és el lloc paradigmàtic de les conjetures i especulacions que no podran ser mai pròpiament demostrades amb una informació empírica irrefutable. La incertesa que acompanya sempre la interpretació dels fenòmens més suggeridors, però poc documentats, i l'enigma dels orígens, ja varen ser destacats per Louis de Beaufort (1738) en la seva *Dissertació sobre la incertesa dels primers cinc segles de la història romana*.

Reprement el tema del rei diví: Valdés en destaca el gran malentès entre aquesta figura procedent de la història antiga, més o menys "etnologitzada" –com la de Frazer- i la figura que es dona en etnografies africanes en les que no hi encaixa. El mateix passa amb la varietat de motius que hi ha darrera de determinats actes màgics que tenen homologies arreu del món, però que no tenen efectes anàlegs en cadascuna de les societats en les que semblen donar-se igualment.

Valdés dona compte de la manca de rigor inicial en la construcció d'un concepte etnològic, i de com això afecta el seu ús en altres disciplines. I de com de retruc torna a afectar a la Etnologia o Antropologia. Però això no vol dir que les teories que ell comenta quedin invalidades per aquesta crítica: en això rau la seva originalitat, la que dona una obertura necessària a la seva investigació, un imperatiu de "open-endedness". Valdés no invalida el principi o idea que critica en la seva pretensió projectiva, fins i tot universal. No. Perquè malgrat que no es pugui aplicar el concepte general a tots els casos, sí que hi pot haver-hi algun cas –tot i que desconegut fins ara- pel qual la teoria en qüestió obtingui plenament sentit. Llavors, la recerca queda oberta entre la crítica a un concepte mal construït (tant pel cas que l'ha generat com per atribuir-se-li una extensió aplicable a altres casos) i la recerca d'un concepte més afortunat que serveixi per a una comparació (Valdés assaja aquest mètode més positivista en la seva tesis). I encara hi hem d'afegir la

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

possible utilitat del concepte mal construït per alguna parcialitat del que es coneix, o per la totalitat del que encara no es coneix. Per en Valdés, una construcció que presenta un mínim de congruència entre lògica discursiva i validació empírica no s'ha de descartar així com així. És una proposició que s'ha de guardar en la reserva metodològica, per dir-ho d'alguna manera. Ara, la seva aplicació poc rigorosa sí que demana una crítica adient.

El "ritu de pas" construït per Van Gennep és un altre d'aquests conceptes. Valdés critica el seu ús per a significar la qüestió metafísica de la mort i la regeneració o reencarnació, quan en cada ritu estudiat etnogràficament es donen significats diversos i més orientats a altres concepcions (sempre diverses) de la consistència de la vida i la mort. És a dir que la dicotomia metafísica que podem trobar a Frazer o a Van Gennep no es diu amb cap de les propietats que aquesta dicotomia tindria en diferents societats (Valdés remet a tota una gran regió africana per fer veure les extraordinàries diferències en això). Però amb aquesta crítica tampoc vol invalidar la imatge d'un "ritu de pas" segons el dilema metafísic diguem-ne colonitzador.

Què manca en aquest tipus de recorregut epistemològic que fa Valdés per arribar a una "conclusió"? Li manca, o bé una etnografia pròpia – a la manera de Malinowski – elaborant els conceptes molt ben informats des de dins (i llavors la seva extensió externa serà qüestió sempre validable per a una altra etnografia amb igual informació), o bé una metodologia més segura per a les generalitzacions basades en les etnografies disponibles, és a dir un bon treball de comparació etnològica. Això que sembla relativament fàcil hipotèticament és molt més difícil per la pràctica metodològica. Diria que, després de la seva tesi, en Ramón es va enfrontar a aquestes possibilitats amb un gran sentit de la responsabilitat intel·lectual i que per això continuà amb la seva obra oberta. Com ell mateix havia suggerit alguna vegada, havia de re-escriure la tesi encara amb més problemes causats pel que ell mateix havia descobert, i per tant, encara amb més obertura. Si hagués pogut fer una etnografia molt detallada per informar els conceptes, ens podem preguntar llavors com hagués pogut rebatre els conceptes que encara que construïts amb poc rigor no creia que s'haguessin de menysprear del tot, com ell mateix admetia? Perquè, i en això en Ramón era un gran representant de la tradició antropològica,

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

no hi havia res a "superar", sinó a precisar. Ell era prou conscient de que també la seva proposta metodològica per afinar més en la comparació era imperfecta. Podria ser una mica millor que la dels conceptes "construïts amb poc rigor", però abocada sempre a una revisió crítica constant. Per això la seva tesi, com a tesi, científicament parlant, demanava una continua tesi més refinada encara: la d'estar disposat a admetre constantment la invalidació de la "etnografia molt ben informada" per part de conceptes externs a la mateixa, i la contextualització d'aquests conceptes més generals feta per a cada etnografia. El procés feia pensar en un model probabilístic d'avenç de la teoria cada cop més arriscat i menys segur (com en el model de Popper). Arribats a aquest punt jo li havia proposat alguna vegada d'interrompre el procés. Ell, de fet, cada cop que escrivia, el tenia que interrompre, encara que no ho publicués. Em semblava que, per exemple, podia haver publicat la tesi, tal qual, amb una introducció que expliqués el moment històric del procés: el qual es repetia abundantment tant a finals dels 1970, 1980, com fins ara (això ens demostra l'actualitat de la seva tesi).

En una de les darreres converses que varem tenir, li vaig proposar –a partir d'un projecte meu- de tornar a privilegiar els conceptes etno- (els conceptes etnoeconòmics, etnopolítics, etnojurídics, etc.) ja que com a mínim –i la història de l'Antropologia semblava demostrar-ho- satisfien una hipòtesi plausible de bona correlació entre la informació local i l'abstracció útil per a la comparació. Així si diem que anem a comparar el *kula* fora de l'arxipèlag Massim, d'entrada ja estem dient que anem a comparar allò que no té un terme universal abstracte. Fixem-nos, però, com aquesta comparació no es diu la del "kula", sinó que ha tingut que cedir a la de la reciprocitat: a un concepte més "abstracte" que ens pot enganyar més en la comparació. Si comparéssim el *kula*, cada cop hauríem de precisar les diferències amb allò que li és comparable però que no és el *kula*. Mentre que parlar del "sistema del dó" o de la moral de la reciprocitat, arrencant amb Mauss, permet aparentment una comparació més fluida, però tornant a Valdés, menys rigorosa.

Ara, En Ramón buscava també la validesa més universal dels conceptes, mai deixà la filosofia de l'Antropologia en profit d'una etnologia més escapçada. Tot tenia que tenir un sentit per a la "comuna humanitat", per a unes formes comunes que

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

haver-les reconegut constituïa el principal mèrit de l'Antropologia.

Aviat em vaig donar compte de que el nivell etno- no podia ser definitiu, era només un replà de l'escalinata. Prou ampli potser, però només un replà. I així vaig descartar l'aturada. Quan ell em va presentar el "Requiem Toda" ja va destacar molt aquest aspecte: la peculiaritat etnogràfica valorada precisament pel seu significat en la humanitat comuna. Llavors en Ramón va aportar un comentari nou però. Va dir que a vegades era a través de detalls etnogràfics "ínfims" que es comunicava amb aquesta comuna humanitat, i no tenia que ser únicament a través dels conceptes més abstractes construïts deliberadament per a la comparació. Això era inclús el que l'etnografia podia tenir en comú amb la literatura i que ell també valorava.

L'obra de Ramón Valdés es movia entre una metodologia filosòfica complexa – positivista i fenomenològica alhora- cosa que li permetia abordar tant l'eficàcia de la religiositat en l'economia, com la de l'economia en la religió. És per això que en Valdés fou un gran professor i investigador d'Antropologia econòmica i religiosa a la vegada. La interpretació que ofereix dels misteris d'Eleusis il·lustra molt bé això. Valdés s'enfronta a una qüestió, que per dir-ho en termes lingüístics, havia estat (i encara ho està) molt dominada per la sintaxi, en detriment de la pragmàtica i la semàntica. Ell, una vegada més, tracta de reequilibrar la situació, no tracta de reemplaçar un reduccionisme per un altre. La part pragmàtica de la seva explicació rau en una constatació econòmica: descobreix que la cronologia dels misteris eleusins coincideix amb l'emmagatzement anual del grà, no pas amb el de la vegetació gramínia en sí mateixa.

Aquest mateix fet cronològic se'm va presentar quan al reconstruir el calendari andamanés, també vaig veure que la seva crono-logia no coincidia amb les floracions, tal com l'etnologia anterior entenia, sinó amb la collita de la mel. L'ensitjament del grà, i no la ufana del cereal en els camps, era el que s'ajustava al temps de les celebracions. Així, resultava més plausible entendre que els misteris eleusins estaven connectats amb la celebració d'una constatació econòmica –més propera al refrany "No diguis blat fins que no el tinguis al sac i ben lligat"- que no pas amb la impressió, més estètica que econòmica – i potser per això més

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

literàriament atractiva- dels camps curulls de blat. La riquesa constatada era l'objectiu de la celebració, i aquesta seria doncs la part més fàctica o pragmàtica de la mateixa: el blat ensitjat en relació a les necessitats alimentàries era cabalment una raó pragmàtica de primer ordre, cosa que Valdés trobava ben palesa pels *hektemoroi* o sextaires de la Àtica (parcers a la sisena part de les collites). Així, aquest extrem pragmàtic reinterpretaria amb un equilibri més ben aconseguit els misteris eleusins: la semàntica continuaria essent la de les divinitats i els seus rituals (més centrada però en els significats vitals del grà, i menys en la metafísica de la mort i la reencarnació o renaixement).

En definitiva, Valdés critica, modificant, les interpretacions dels Misteris segons una obediència semàntica i sintàctica a la mort-renaixement o mort-vida. Segons una interpretació que només els prioritza metafísicament, amb un cosmos sempre simbòlic. I d'aquí en dedueix el seu valor com a misteris fonamentals de l'experiència vital humana. És això, el que el ritual eleusí encararia amb un llenguatge mític i ritual. Valdés ho modifica substancialment amb una entrada en acció del element pragmàtic, descobert empíricament amb el calendari a la mà. Així: seria la tensió produïda per l'expectativa i la realitat de la collita la que donaria la clau del misteri, no pas unes evocacions òrfiques o pitagòriques –sempre simbòliques- de la transcendència del misteri de la vida i la mort. Els misteris tindrien –si més no per ocasionar el temps de la seva celebració- una raó pragmàtica: la de l'alimentació necessària per viure. Això no anul·laria però, les altres raons semàntiques i sintàctiques sense més ni més. Poder alimentar-se per viure, més que no pas renéixer com “el gra que es mor” al ser sembrat (enterrat), seria la clau pragmàtica del misteri i la que ha de donar una altra lectura als demés aspectes. Segons Valdés, el ritme entre la fam i l'alimentació, més que no pas el ritme entre la vida i la mort –i més a nivell de representacions metafísiques- constituïria la clau pragmàtica per una interpretació, si més no, més equilibrada dels Misteris d'Eleusis. Llavors, la sintaxi –l'articulació de les fases o escenes del ritual- i la semàntica (la simbologia i els seus personatges divins) no són negats, sinó que reben una interpretació més naturalista, o materialista si es vol, i així resulten més coherents els sacrificis i les disbauxes pròpies de l'abundor de

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

recursos alimentaris –i no calen explicacions amb difícils metàfores entre la reencarnació o el renaixement d'una part, i les hecatombes i orgies de l'altra-.

Valdés era prou conscient del rebuig que la seva explicació podria crear, sobretot per un convencionalisme estètic que ell mateix manifesta amb paraules de Mary Douglas: el de que una explicació "menor" reemplaçaria una altra de més "gran" o "majestuosa". Però la sensació estètica que Douglas volia preservar es feia a costa de l'emascament de la realitat pragmàtica, la qual cosa coincideix precisament en l'acció mistificadora de moltes celebracions i commemoracions. Així ens podem trobar davant d'un ritual que celebra la pau o la victòria després d'una gran guerra. I en la celebració no hi ha cap referència al fets de sang, a les matances i destruccions, sinó que la festa en sí, encara que hi apareixen moltes armes, no és sanguinària. Però sense la sang vessada, la destrucció de tantes vides i tantes coses, i sense els innumerables sofriments humans no es podria parlar de pau o victòria després. Ho veiem en el cas de la memòria històrica referent a la guerra i postguerra civil espanyola. Per a uns només hi ha una commemoració de victòria i pau, pels altres la sang i el sofriment encara perduren. I són uns fets viscuts i reals, per més que s'emascarin. Aquesta és la dimensió pragmàtica, sense la qual no s'entén tot el que pretén la sintaxi i la semàntica. Crec que en Ramón estaria d'acord amb aquest exemple (Havíem parlat d'aquests temes a propòsit d'unes lectures de Max Aub).

Un altre aspecte que palesa l'obertura de l'obra d'en Ramón, i que es relaciona amb el que acabo de dir, el veiem quan aborda la distinció entre cerimonials commemoratius i re-actualitzadors. Aquests darrers serien els propis de moltes civilitzacions primitives, el *Dreaming* australià en podria ésser el paradigma. Valdés posa èmfasi en una qüestió que probablement per la mateixa època estava treballant Peter Winch inspirant-se en la crítica de Wittgenstein a la *Branca daurada* de Frazer. Valdés diu que el que és important és el comportament real de la gent, les seves actituds i vivències, de tal manera que el que s'atribueix a la commemoració pot ocórrer en la reactualització i al revés. Per poder determinar si la gent re-actualitza o commemora (o bada!): Són les reaccions que viuen les persones les que donen en primera instància el contingut interpretable, no les

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

suposicions a partir de la imaginació del etnòleg. Així només en el cas d'una etnografia australiana concreta podem parlar d'un sentit –un- de la reactualització (recordem que A. P. Elkin ho interpreta amb molta prudència) i altres etnografies poden deixar-ho de tal manera que ni la idea unívoca de re-actualització o de commemoració en fan deguda justícia (per exemple la de Lloyd Warner, *A Black Civilization*). I també: ara mateix, la qüestió de la memòria històrica referent a la guerra civil no és una commemoració i tampoc exactament una re-actualització. Si més no, la descripció de conductes, actituds i expressions pot ajudar a comprendre de què es tracta, abans d'incórrer en una d'aquestes categories abstractes com la de commemoració, re-actualització (ara hi podríem afegir la mateixa de memòria que pot significar fins i tot coses oposades). Tot això ho va avançar en Ramón Valdés l'any 1971 (de fet abans, si un cacic no s'hagués oposat a la lectura de la tesi, que hagué de fer més tard en una altra Universitat).

Entre comparació i anàlisi monogràfica, Valdés tensa les possibilitats i restringeix els excessos. Així es decanta pels termes més senzills i unívocs front a la comparació, amb la condició de que només poden servir de guies precaris per a qualsevol investigació, i es decanta per la contextualització específica (etnogràfica) davant de la interpretació de fenòmens típicament humans (això el situa críticament de passada front al biologisme). Pels excessos del comparativisme arriba a dir que el lloc més privilegiat de la significació no és la comparació, i pels excessos monogràfics no arriba ni a invalidar plenament els conceptes de pretensió universalista creats etnocèntricament. Parlant-ne –veient matisadament les dificultats o errors d'uns i altres- la gent s'entén: penso que això explica en bona part l'obertura oral de la investigació d'en Ramón Valdés. Esperonada sempre per una incessant labor d'escolista i investigador sempre en actiu.

La contribució de Valdés a l'hel·lenisme o a l'Antropologia del hel·lenisme és prou remarcable: és una crítica molt ponderada i ben actual. És una crítica i alhora un estímulo a la comparació. És un acord amb en Detienne ("Comparar el incomparable") i una crítica prudent envers Finley, Seaford i altres que han traslladat conceptes i relats etnogràfics a la Grècia homèrica i posterior sense una adequació contextual més curosa. Però això, segons el mateix Valdés, no invalida

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

gens ni mica la possible validesa dels seus conceptes per algun aspecte que encara s'ha de conèixer d'una manera més informada. La qüestió és sempre viva: saber fins a quin punt els conceptes etnològics traslladats a altres disciplines (i també d'aquestes a l'Antropologia, és clar!) estan construïts d'una manera poc rigorosa en general, o més concretament, amb implícits suggerents però falsos.

En l'obra de recerca d'en Ramón Valdés també es fa remarcable la relació que s'estableix entre religió i poder. Valdés destaca el fet de que el poder polític, amb independència de com es relaciona amb la religió positiva (la visible i autoreferenciada institucionalment) s'erigeix fàcilment com a sacerdoti d'un culte a la força. Fent-ho, desenvolupa un cerimonial de fe. I llavors, la laïcització del poder no té sentit, ni plantejada des d'un poder que es considera sagrat en sí mateix (tema que recentment ha desenvolupat Isidoro Moreno) ni com a laïcització de figures com la del sacerdot-rei, perquè en aquestes es passa per alt el seu poder efectiu, ja que només es valora simbòlicament (com fa Frazer: que no parla gens dels atributs polítics, jurídics o administratius del suposat *Rex Nemorensis*).

En conjunt, l'obra d'en Ramón Valdés, a partir de la seva tesi doctoral, ofereix una obertura que és aital, perquè no defuig ni la problemàtica constant de la interpretació -la vessant fenomenològica de l'Antropologia- ni el re-equilibri pragmàtic i lògic dels desequilibris produïts pels excessos de la semàntica i la sintaxi -la vessant positivista-. És per aquestes característiques que la tesi d'en Ramón Valdés, en continuïtat amb la seva obra posterior - forçosament didàctica i ensem de recerca- és tan oberta com actualitzadora de problemes epistemològics fonamentals de l'Antropologia Social i Cultural.

A mi m'ha quedat molt més la imatge d'un Ramón investigador, que d'un Ramón docent en el sentit restringit de la paraula, i ho dic perquè el tòpic referent a ell era de que "publicava" poc. Sobre això en podríem parlar i escriure molt. Només vull dir una cosa: la investigació profunda, detallada i honesta sempre ha de matisar, rectificar, replantejar, en suma, ha d'obrir. Ha de donar explicacions a posteriori, i aquestes o les dona un altre (en una classe o en una conferència) o les va donant un mateix amb temps i creativitat amena. No és la veritable recerca aquella que va dialogant amb tots els recursos de l'enteniment i la comunicació humanes? I que ho

perifèria

Número 16, junio 2012

revistes.uab.cat/periferia - www.periferia.name

va comunicant amb una interacció fructífera?. Ho sabem des dels diàlegs de Plató, i si hagués de resumir en un títol la recerca i la docència d'en Ramón Valdés, parlaria de diàlegs antropològics inacabats, i per això alguns sempre el trobarem a faltar.